

SCEPTRUL DE PIATRĂ DE LA MOGOȘEȘTI-SIRET, JUDEȚUL IAȘI. PROBLEMA ORIGINII ȘI DATĂRII

de Ann DODD-OPRIȚESCU
și Ioan MITREA

Un nou sceptru de piatră, de tip „schematic“, a fost descoperit în Moldova, în satul Muncelul de Sus, comuna Mogoșești-Siret, jud. Iași, în locul numit „Draga — La Șipot“. Este o descoperire fortuită, făcută în 1964. Recuperată de către Gh. Jescu, din Muncelul de Sus, piesa a fost predată lui Ioan Mitrea în 1972. În prezent se află în Colecțiile Muzeului județean de Istorie și Artă din Bacău (nr. inventar 25.028).

La Mogoșești, au fost găsite ulterior, pe locul descoperirii, câteva fragmente de ceramică cucuteniană, dintr-o fază care n-a putut fi precizată.

Dimensiunile sceptrului sînt următoarele: Lg. 15,5 cm; i. max. 5,2 cm; lț. 2,2 cm (fig. 1/1).

În momentul achiziționării ei, piesa era spartă în două (spărtură verticală la nivelul proeminenței). Materialul din care a fost prelucrată este dioritul porfiric, de culoare gri închis-verzui, compus din cristaluri albe (feldspați) și închise (hornblendă) ¹.

Sceptrul prezintă două părți distincte: partea „figurativă“ (circa 2/3 din lungimea totală), bifacială, cu secțiune cvasi-rectangulară (ușoară umflare a fețelor), și partea destinată înmănușării, cu secțiune ovală ². Prima, puternic lustruită, are conturul subliniat, la 5 mm. de la margine,

---

* Acest articol, într-o formă restrînsă, fără istoricul și catalogul descoperirilor, a fost tipărit în limba franceză, în *Thraco-Dacica*, t. IV, nr. 1—2, București, 1983, p. 5—11 + 2 figuri.

1 Analiza petrografică a fost realizată de dr. Marin Șeclăman, lector universitar la Facultatea de Geologie din București, secția Mineralogie. Reproducem mai jos textul analizei: „Piesa este din diorit porfiric, microgranulos. Structura este holocristalină. Compoziția mineralogică: feldspați plagioclazi și hornblendă. Plagioclazul apare sub formă de fenocristale, cu dimensiuni între 1 și 3 mm. Hornblenda apare în fenocristale cu dimensiuni mai mici, de 0,5—1,5 mm“.

2 În diverse studii asupra acestei serii de obiecte, se vorbește fără diferențiere de „partea anterioară“ = „partea superioară“, „partea posterioară“ = „partea inferioară“. Păreră noastră este că aceste calificative, „superioară“ și „inferioară“ nu sînt adecvate. În afară de faptul că sceprele de tip Casimcea erau inevitabil ținute pe orizontală, dispunem pentru cele de tip schematic de poziția „in situ“ a sceptrului de la Arkhara (cf. fig. 5, 4). Pentru comoditatea descrierii, noi vom vorbi de parte anterioară pentru partea figurativă propriu-zisă, și de parte posterioară pentru cea legată cu sistemul de înmănușare.

de o nervură groasă de 3 mm, în formă de „U” culcat, cu bare neparalele. La baza rotunjirii, piesa este înconjurată cu o nervură de aceeași grosime, care se intersectează cu nervurile de pe fețe. În locurile unde nervura nu era suficient de vizibilă, sculptorul a folosit ca paleativ tehnica inciziei. Chiar în axul liniei de separație dintre cele două părți, se ridică o proeminență tronconică, în legătură cu sistemul de adaptare al piesei la mîner³. Judecînd după urmele foarte vizibile (zgîrieturi dese, mai mult sau mai puțin perpendiculare pe canturi, înconjurînd piesa ca un manșon), se pare că acest sistem de fixare a afectat larg și partea anterioară. Rămîne de determinat ce a putut provoca astfel de urme, în ciuda duriții rocii.

Descoperiri asemănătoare piesei de la Mogoșești cunoaștem de pe teritoriul României și URSS. Le prezentăm în catalogul de mai jos, în categoria „schematică” tip. A.

2. „VAJA” = VĂLENI (fig. 1/2).

Bibl. Nestor 1933, 45 ; Dumitrescu 1934, 193—194, fig. 5 ; Gallus, Horváth 1939, 112, Pl. LXXV/2 ; Brudiu 1975, 172 ; 1979, 101, nota 2. Primele mențiuni bibliografice indică ca loc de proveniență : „Vaja, jud. Ciuc, Transilvania” (Nestor, *op. cit.*) „Szekelyvaja, în locul numit Kerekkerdo” (=pădurea rotundă ; Gallus, Horváth 1939, 112). De fapt, piesa provine din satul Văleni, com. Acățari, jud. Mureș⁴.

Descoperire fortuită, făcută cu ocazia unei vînători (Gallus, Horváth, *op. cit.*), în 1867, de către Bella Dems. Piesa a aparținut întii Colecției Bakk, iar din 1906 a intrat în Colecțiile Muzeului Brukenthal de la Sibiu (inv. 1427).

Dimensiunile : Lg. 12,7 cm ; i. 4 cm ; lț. 1,95 cm.

Greutate : 172 g.

Nu s-a făcut o analiză petrografică. Pare să fie vorba de un porfir „de culoare verzuie, pigmentat cu granule albe” (Gallus, Horváth, *op. cit.*). După Dumitrescu (*op. cit.*, 193), ar fi diorit.

Pe partea posterioară, piesa are urme foarte clare lăsate de legături. Partea anterioară lustruită. Nervura în relief este intermitent evidențiată prin incizie.

3 Este evident că oblicitatea mai mult sau mai puțin accentuată a părții superioare era în funcție de conturul inițial al pietrei alese pentru a fi prelucrată, și de necesitatea de a scobi pentru a da formă proeminenței. Cu excepția celui de la Văleni = „Vaja” (de formă simetrică), sceptrele de același tip cu cel de la Mogoșești prezintă o siluetă de o identitate remarcabilă. Excludem din discuție pe cel de la Berezovskaia GES, care, ținînd cont de anomalia formei sale, a putut fi prelucrat dintr-un exemplar deteriorat (Danilenko, Smagli, 1972, nota 21).

4 După o informație de la I. Paul (Brudiu, Coman 1979, 101 și nota 2), „Vaja” (sau „Szekelyvaja”) este vechea denumire maghiară pentru Oaia, Oiva, Voya sau Voia, astăzi Văleni.

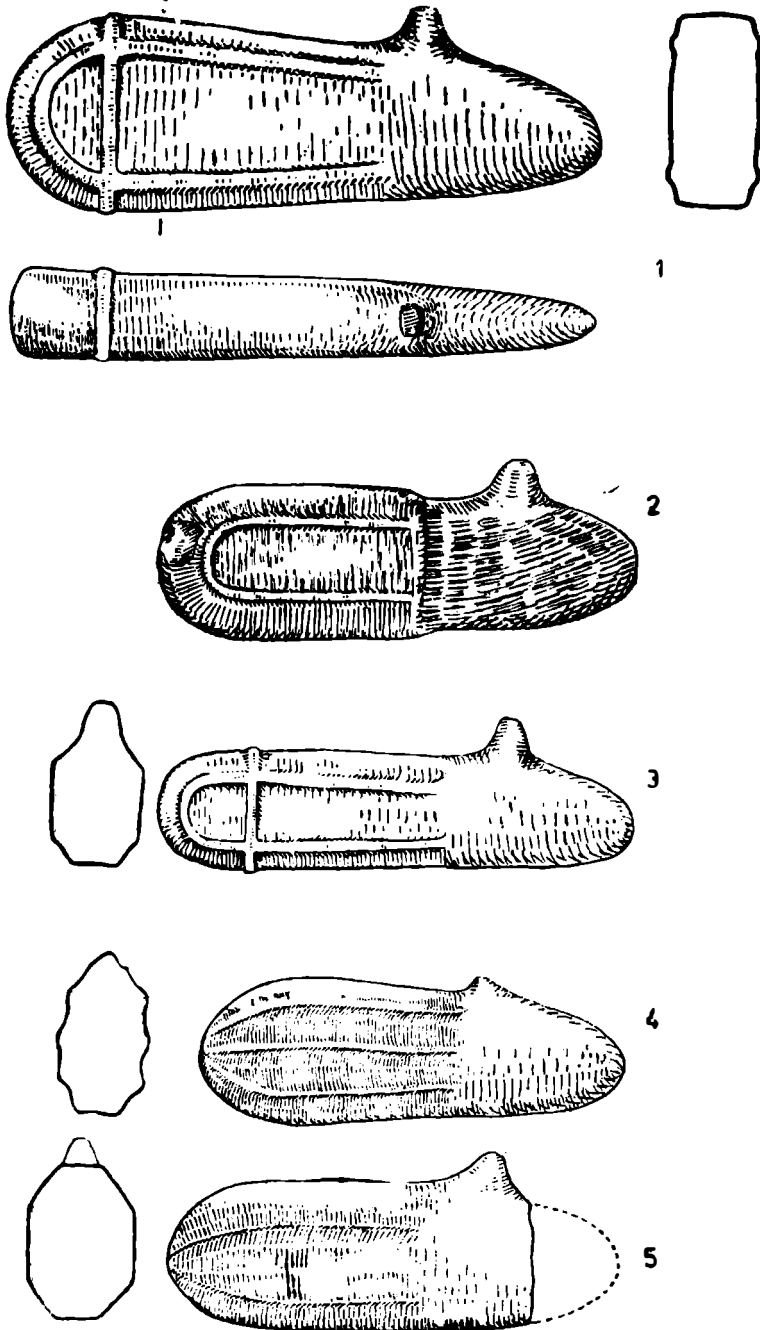

Fig. 1 — Sceptrele de tip A : 1, Mogoșești ; 2, „Vaja”—Văleni (după Brudiu 1975) ; 3—4, Obîrșeni (*ibidem*) ; 5, Bîrlălești (după Brudiu, Coman 1979).
<http://www.cimec.ro> / <http://cmiabc.ro>

3—4. OBÎRȘENI.

Bibl. Brudiu 1975, 169—179; Häusler 1981, 115. Descoperiri făcute pe teritoriul satului Obîrșeni, com. Vinderei, jud. Vaslui, în locul numit „Stuhărie“, cu ocazia unor lucrări agricole, în 1972, de către localnicul V. Vlacoschi. Piesele au intrat în Colecțiile Muzeului de la Galați. Nr. inventar 10.000 (3) și 10.001 (4).

În asociere : un virf de săgeată, lucrată pe lamă ; un topor șlefuit. Împreună cu piesele litice, s-au găsit un mare număr de bucăți de chirpic și fragmente ceramice. Ulterior, M. Brudiu a întreprins cercetări pe locul descoperirii : a putut constata că piesele au fost găsite într-o locuință cucuteniană. Există, după autor, alte complexe similare. Se precizează că s-a reușit cu greu culegerea citorva cioburi pictate, fragmentele cu pictură păstrată fiind o raritate (*op. cit.*, 169).

3. Fig 1/3 (= scepstrul 1 după Brudiu).

Dimensiunile : lg. 12,6 cm ; î 3,3 cm ; lț. 2,3 cm.

Greutate : 172 g.

Materialul folosit : după analiza petrografică (Facultatea de Geologie, Univ. din București) este vorba de granit, în care predomină cuarț, feldspați amfiboli cu o structură holocristalină și o textură masivă (*op. cit.*, 172). Partea anterioară lustruită. Tipul este obișnuit, cu nervură în formă de U barat.

4. Fig. 1/4 (= scepstrul 2 după Brudiu).

Dimensiunile : lg. 11,2 cm ; î 4,5 cm ; lț. 2,3 cm.

Greutate : 192 g.

Materialul folosit granit (vezi mai sus).

Partea anterioară lustruită ; cea posterioară zgrunțuroasă.

Tipul zis „cu caneluri“ (cite 3 pe o față).

5. BÎRLĂLEȘTI. (fig 1/5).

Bibl. Brudiu, Coman 1979, 101—103 ; Häusler 1981, 115. Găsit pe teritoriul satului Bîrlălești, com. Epureni, jud. Vaslui, în locul numit Sturza (sau „Pădurea Sturza“), la 7 km spre nord-est de Obîrșeni.

Descoperire fortuită, făcută de prof. Ghenuță Coman (cf. Brudiu, Coman, *op. cit.*, 102), „în zona așezării cucuteniene“. Piesa se află la Muzeul din Vaslui (nr. inventar 91).

Dimensiunile : lg, 9,5 cm (fragmentară) ; î. 4 cm ; lț. 2,8 cm.

Reconstituită, piesa este lungă de 11,50 cm.

Materia primă granit similar celui folosit la scepstrul de la Obîrșeni. Partea anterioară lustruită, partea posterioară zgrunțuroasă.

Tipul zis „cu caneluri“ (cite 2 pe o față)⁵.

6. BEREZOVSKAIA GES (fig. 5/2).

Bibl. Gimbutas 1970, 175, nota 6 ; Ţibeskov 1971, 192 și fig. 5 ; Danilenko, Smagli 1972, 8—9, și notele 15 și 21, fig. 2/4 ; Dumitrescu 1972, 46 și urm. ; Danilenko 1974, 95.

5 După părerea noastră, ar fi preferabil să vedem în exemplarele „cu caneluri“ nu o variantă nouă, ci o degenerescență a tipului obișnuit : nervurile, prea estompeate, seamănă până la urmă a caneluri, „U“-ul, prea ascuțit, sugerează mai degrabă un „V“ (simplu la Bîrlălești, cu linie mediană la Obîrșeni).

Găsit (Danilenko, Šmagli, *op. cit.*, 8) „în cadrul inventarului unei case, într-o așezare de tip Sabatinovka (Tripolie B/I)“, lângă hidrocentrala de la Berezovska, pe cursul mijlociu al Bugului Meridional, cu ocazia săpăturilor efectuate de către V. P. Ţibeskov (1962 și 1965).

Ţibeskov (*op. cit.*, 192) precizează că piesa se afla într-o locuință-platformă din etapa a VI-a a așezării (ultima, caracterizată prin raritatea materialului)⁶.

Despre cest sceptru, Ţibeskov nu face nici o precizare, astfel încît dispunem de considerații foarte vagi: este asemănător (Danilenko, Šmagli, *op. cit.*), celui de la Arkhara, dar de „o factură mult mai grosolană“. În ceea ce privește ilustrația, ea este foarte schematică. Danilenko mai menționează (*op. cit.*, nota 15) că piesa prezintă o anomalie în proporțiile ei părțile anterioară și posterioară sînt aproximativ egale, ceea ce ar putea sugera că piesa a fost spartă, și pe urmă remodelată sumar. Proeminența este ruptă. Este greu de precizat, după desen, ce fel de ornament a avut. Dar se pare (Danilenko, 1974, 95) că conturul ei este subliniat cu o șanțuire.

După scara dată de Ţibeskov (*op. cit.*), piesa ar fi lungă de 10,6 cm.

7. VLADIKAVKAZ (fig. 2/3).

Bibl. Zichy 1897, 408, pl. I/1; Gallus, Horváth, 1939, 65—66, 112; pl. LXXV/1; Danilenko, Šmagli 1972, 7, și fig. 2/5.

Provine de la Vladikavkaz (astăzi Ordjonikidze), pe Terek, Osetia de Nord.

Condițiile descoperirii sînt necunoscute. Inițial, piesa a aparținut colecției Contelui Ienö Zichy, care l-a inventariat ca provenind de la Vladikavkaz. Pe urmă, a intrat în colecțiile Muzeului Ferenc Hopp din Budapesta (Gallus, Horváth, *op. cit.*, 65).

Dimensiunile: lg. 17,4 cm; i. 6 cm; lț. 3,1 cm.

Urme de „folosire“ (Gallus, Horváth, *op. cit.*) pe partea posterioară (de fapt urme legate de sistemul de înmănușare). Piesa este socotită ca mai bine lucrată decît cea de la „Vaja“ (*ibidem*).

8. KUIBÎȘEV (fig. 2/5).

Bibl. Merpert 1965, 16 și nota 37; 1974, 60 și fig. 18/1; Gimbutas 1970, 195, nota 6; Dumitrescu 1972, 46; Häusler 1981, fig. 10/2.

Descoperit în „Povoljie“ (regiunea de lângă Volga), în teritoriul de origine a triburilor Drevneiamnaia (Merpert 1965, 16).

⁶ Platformele acestei etape sînt descrise ca mai mari și mai complexe ca cele ale etapelor precedente (Ţibeskov, *op. cit.*). Nici o urmă de incendii, ceea ce ne lasă să presupunem, spune autorul, că locuitorii au părăsit satul într-o atmosferă relativ calmă, lăsînd în spate cîteva oale sparte și cîteva obiecte uitate. Printre obiectele acestui strat, nu era nici unul care să permită o datare precisă. Dar dat fiind că nivelul IV, sincronizat cu Izvoare II 2 (Hăbășești, Cucuteni A 3) este urmat direct de nivelul VI, Ţibeskov (*ibidem*) consideră că etapa VI este sincronă cu etapa Cucuteni A 4 — Tripolie B I. Așezarea (Danilenko 1974, 103) se caracterizează printr-un material ceramic aparte, dovedind „influențe stepice“: vase de tradiție Tripolie A, dar dintr-o argilă cu scoici pisate, vase cu fund ascuțit și decor linear. S-au mai găsit aici prototipurii de zăbale și un topor de silix șlefuit de tip Casimcea (*ibidem*).

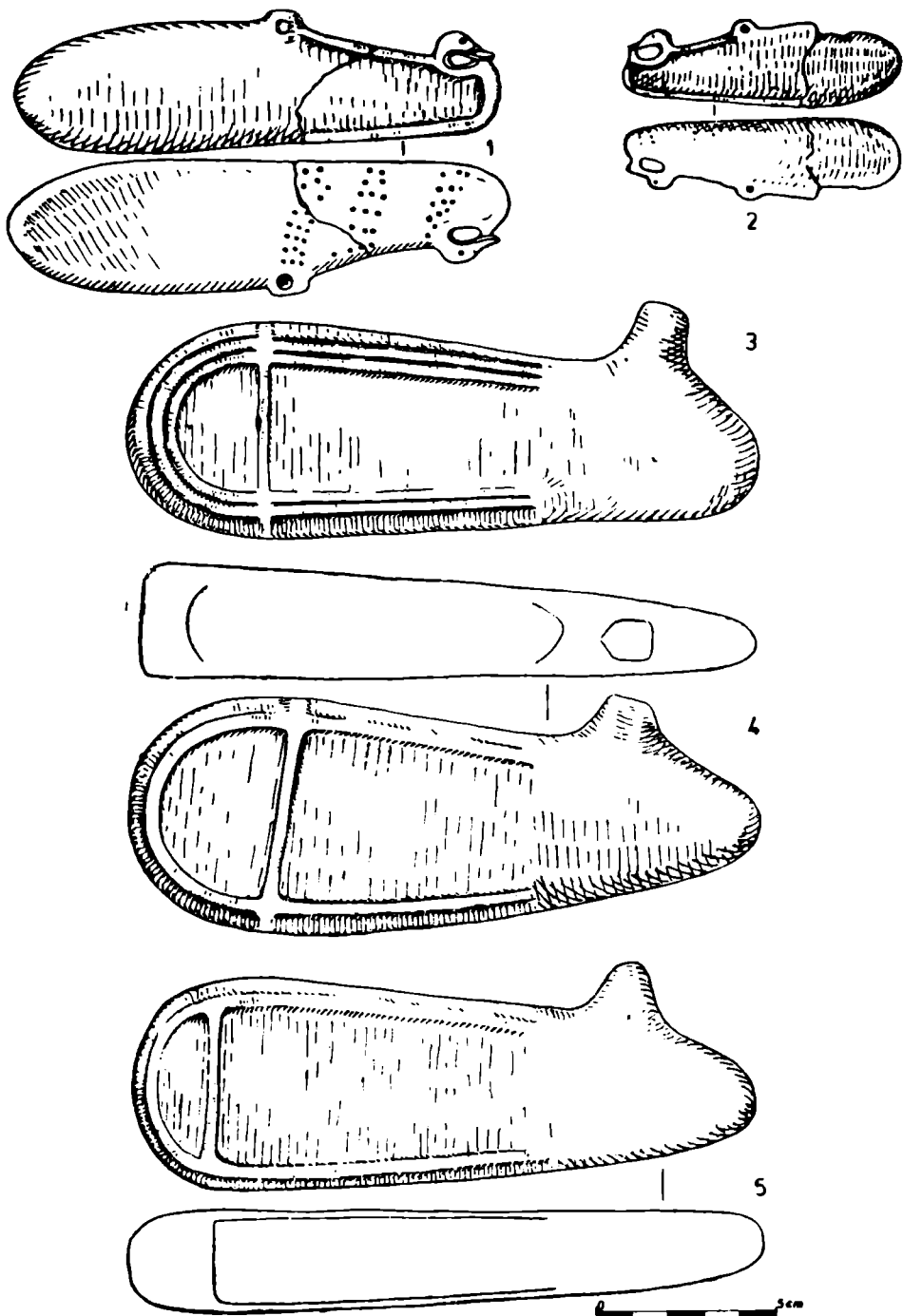

Fig. 2 — Sceptrele de tip A : 1—2, S'ezzhee (după Vasiliev, Matveeva 1979) ; 3, Vladikavkaz (după Gallus, Horváth 1939) ; 4, Arkhara (după Markovin 1976) ; 5, Kuibîșev (după Merpert, 1974)

Merpert va preciza ulterior (1974, 60), că în 1950, Bakșev, un funcționar din muzeu, i-a comunicat că sceptorul provine dintr-un kurgan distrus, din nordul Saratov-ului sau sudul Kuibîșev-ului. Alte informații despre contextul descoperirii nu există.

Dimensiunile : Lg. 17,3 cm ; i. 5,9 cm ; lț. 2,9 cm (după ilustrația dată de către Merpert, *op. cit.*, fig. 18/1). Piesa ar fi ruptă în partea posterioară (*op. cit.*, 60). Partea anterioară șlefuită.

9. ARKHARA (fig. 2/4).

Bibl. Merpert 1965, 15—16 ; idem 1967, 408 ; Sinițin, Erdilev 1966, 93—95 ; Gimbutas 1970, 195, nota 6 ; Danilenko, Šmagli 1972, 7 ; Dumitrescu 1972, 46 și urm. ; Brudiu 1975, 173 ; Markovin 1976, 196 și fig. 1/8 ; Häusler 1982, 107—108 și fig. 3/4.

Descoperit în stepa kalmukă, în mormîntul 1 din kurganul 27 al necropolei de la Arkhara, cu ocazia săpăturilor întreprinse de către I. V. Sinițin, în anii 1962—63⁷.

Sceptorul se află la Institutul de Arheologie din Moscova.

Dimensiunile : Lg. 17,5 cm ; i. 6,5 cm ; lț. 3,2 cm.

NB : la Brudiu 1975, 173, găsim alte dimensiuni, comunicate de către Vl. Dumitrescu. Noi am folosit scara dată de I. Markovin (*op. cit.*, fig. 1/8).

Materia primă ar fi vorba tot de porfir.

★

O altă categorie de sceptre, zise realiste, le-am încadrat în categoria pieselor zoomorfe = tipul B.

10. SĂLCUȚA (fig. 3/1).

Bibl. Andrieșescu 1929, 2—3, pl. III ; Dumitrescu 1931, 8 ; 1934, 188—198 ; 1954, 542—544 ; 1955, 929—930, 933 ; 1957, 91 ; 1981, 597 ; Nestor 1933, 45 ; Garașanin 1961, 25 ; Berciu 1954, 542 ; Comșa 1972, 1978, 358 ; Petrescu-Dîmbovița 1978, 73.

Descoperit la Sălcuța, com. Sălcuța, jud. Dolj, în locul numit Piscul Cornișorului, în timpul săpăturilor efectuate de către I. Andrieșescu în 1920, în așezarea eponimă. Se afla la 40 cm adîncime, și a fost socotit ulterior (Berciu, *op. cit.*, 544) ca aparținînd stratului Sălcuța IV. Fără urme de ocră roșu.

Piesa se păstrează la Muzeul de Istorie a R.S.R. (nr. inv. 11649)

Dimensiunile : Lg. 13 cm ; i. max. 7,5 cm ; lț. 2,2 cm.

Materia primă : este o rocă de culoare închisă (Dumitrescu 1934, 188 : diorit negru-verde). Partea anterioară puternic lustruită, partea posterioară zgrunțuroasă. Urme neregulate lăsate de sistemul de legare Gura este reprezentată printr-o incizie, care se termină pe una din fețe

⁷ Mormîntul 1 al kurganului 27 prezintă caracteristicile următoare : groapă dreptunghiulară, schelet orientat cu capul spre est, culcat pe spate, cu picioarele foarte chircite (aduse peste abdomen). El reprezintă al doilea mormînt secundar al kurganului 27. Mormîntul principal, 27/3, conținea două schelete, orientate cu capul la nord, într-o groapă pătrată. Primul mormînt secundar, 27/2, a dat un vas cu fund rotund și decor incizat (vezi fig. 5, 4).

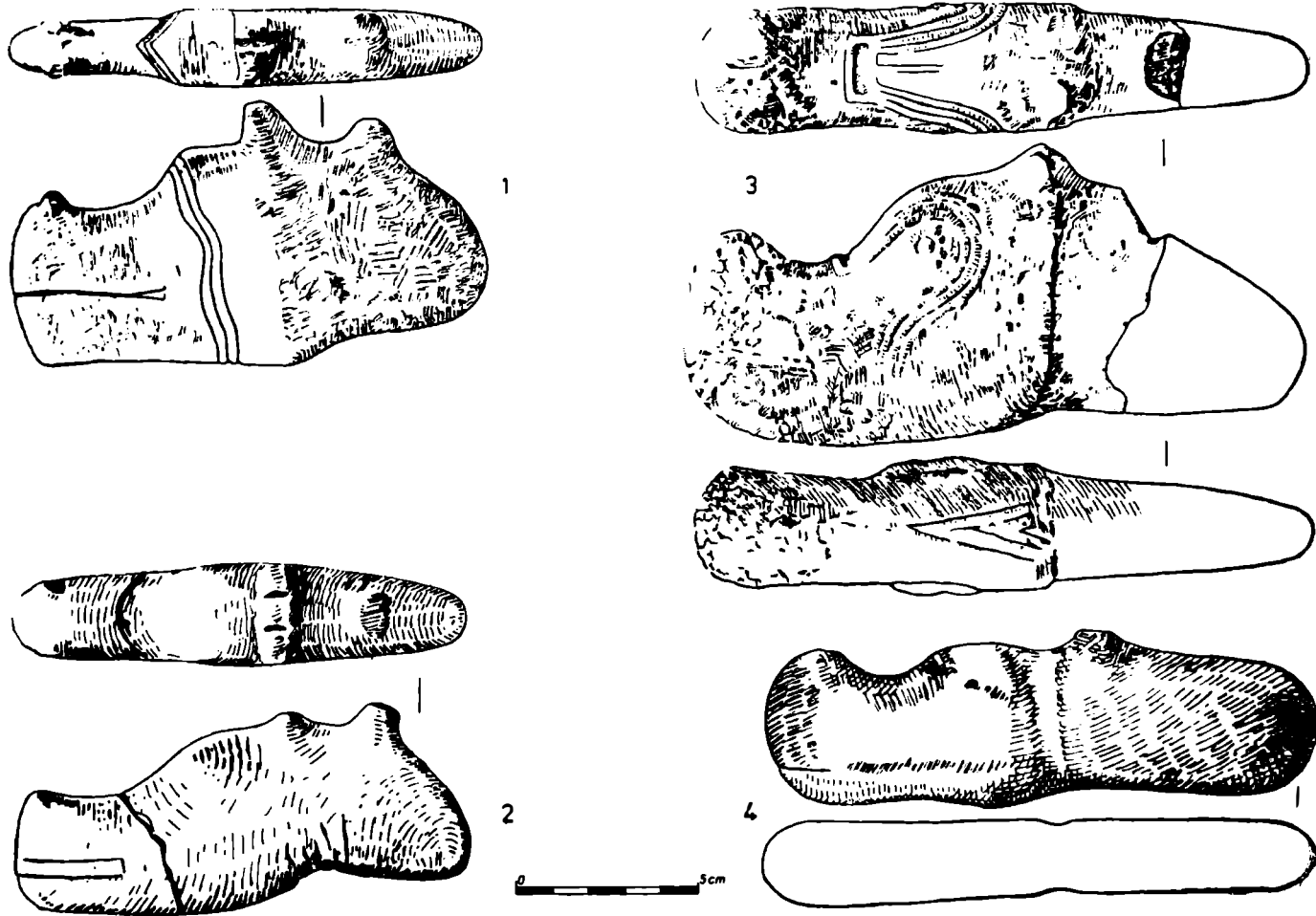

Fig. 3 — Sceptrele de tip B 1, Sălciuța (după Berciu 1954); 2, Fedeleșeni (ibidem); 3, Casimcea (după Popescu 1940); 4, Fitionești (după Harțuchi, Bobi 1981).
<http://www.cimec.ro/> <http://cmiabc.ro>

printr-un triunghi. Din fruntea animalului, pornește un V triplu incizat, care cade în val pe ambele fețe.

11. FEDELEȘENI (fig. 3/2).

Bibl. Andrieșescu 1929, 4—5, pl. IV; Dumitrescu 1931, 8; 1934, 188; 1957, 91; 1955; 1954, 542—544; 1981, 597; Nestor 1933, 45; Berciu 1954, 543; Garașanin 1961, 25; Häusler 1978, 82.

Descoperit la Fedeleșeni (sat, com. Strunga, jud. Iași) cu ocazia săpăturilor efectuate de către I. Andrieșescu și I. Nestor în 1927, în așezarea cucuteniană din faza A. Sceptrul se afla într-un colț de casă dărîmată (prin incendiu). D. Berciu constată (*op. cit.*, 543) că figurina nu prezintă urme de foc, deci nu se afla aici cînd incendiul a distrus casa. Vl. Dumitrescu (1955, 932) își explică faptul că sceptrul și-a pierdut parțial lustruirea originală printr-un eventual contact cu focul (și nu numai cu umiditatea).

Piesa se păstrează la Muzeul de Istorie a R.S.R. (nr. inv. 11 651).

Dimensiunile : Lg. 12,30 cm ; i. 5 cm ; lț. 2,7 cm.

Materia primă : examenul piesei la Universitatea din București (Dumitrescu 1934, 188) a identificat un diorit negru-verde, cu granulație albă.

Partea anterioară lustruită, partea opusă zgrunțuroasă.

Urme puternice lăsate de sistemul de ataș în zona înmănușării. Spăratură în zona botului.

Ochii sînt redați prin două umflături slabe, urechile printr-o creastă incizată de două ori, gura printr-o dungă lată de 0,5 cm, ușor în relief și subliniată prin incizie.

12. CASIMCEA (fig. 3/3).

Bibl. Popescu 1940, 81—91; Dumitrescu 1954, 541—542; 1957, 91, 95; 1962, 95—96; 1955, 926—932; 1981, 596; Berciu 1954, 544—545; Garașanin 1961, 25; Merpert 1965, 15; Comșa 1972, 357—358; Gimbutas 1978, 220 și fig. 2; Petrescu-Dîmbovița 1978, 73.

Descoperit la Casimcea (sat, comună, jud. Tulcea), în Dobrogea, în 1938, în curtea unei mori, cu ocazia nivelării unghiului unui dîmb mare care cobora pînă aproape de moară. Piesa provine dintr-un mormînt cu ocru, presupus tumular la origine⁸.

Inventarul mormîntului mai cuprindea, în afara sceptrului : 15 virfuri de lance din silex, 3 lame de cuțit din silex, 5 topoare din silex gri. Se mai afla un gratoar, nementionat de descoperitori. Sceptrul ca și o parte din inventar sînt în Colecțiile Muzeului de Istorie a R.S.R. (Nr. inv. 11 650).

Dimensiunile : Lg. 13 cm (fragmentară; reconstituită : 17 cm); i. 7,5 cm; lț. 3,5 cm.

Greutatea : 548 g.

⁸ Vl. Dumitrescu, punînd la îndoială (1954, 541) existența unui tumul — care, după D. Popescu, ar fi fost nivelat în urma unor repetate arături — s-a dus la fața locului în vara lui 1940. N-a detectat nici o urmă de tumul. Descoperitorii mormîntului n-au putut preciza poziția scheletului, observînd totuși orientarea capului la vest. Osemintele, incomplete, prezentau urme de ocru roșu.

Materia primă : identificată la Institutul de Geologie din București, este un calcar cretos local, de culoare albicioasă, moale, dezagregându-se ușor.

Partea anterioară lustruită.

Redarea realistă a ochilor, nărilor și urechilor, datorită maleabilității materialului.

Trei cordoane juxtapuse, pornind de pe o plăcuță rectangulară pe frunte, înconjoară ochii într-o mișcare armonioasă și se pierd la nivelul gurii.

13. FITIONEȘTI (fig. 3/4).

Bibl. Harțuchi, Bobi 1980, 111—126.

Descoperit la Fitionești, com. Minăstioara, jud. Vrancea, pe dealul Cetățuia, într-o groapă Latène⁹ cu ocazia săpăturilor întreprinse de către M. Florescu (Inst. Arh. Iași) și V Bobi (Muzeul de Istorie din Focșani) în 1967, în așezarea Monteoru de pe dealul Cetățuia.

Piesa se păstrează la Muzeul din Focșani (nr. inv. 6 074).

Dimensiunile Lg. 15 cm ; i. 4,5 cm ; lț. 2,3 cm.

În lipsa analizei petrografice, autorii descriu materia primă folosită ca o rocă granitoidă, de culoare cenușie-închisă, cu nuanțe maro, cu granulație albă și neagră.

Piesa a fost lustruită în întregime¹⁰.

14. SUVOROVO (fig. 4/1).

Bibl. Danilenko, Șmagli 1972, 5 ; Danilenko 1974, 93 și fig. 63/3 ; Gimbutas 1977, 285 ; Häusler 1978—82, 109—110, 112 ; Comșa 1978, 356—357.

Descoperit la Suvorovo, r. Izmail, pe malul nord-vestic la lacului Katlabuch, cu ocazia săpăturilor întreprinse de Expediția nistro-dunăreană a Institutului de Arheologie al Academiei de Științe din URSS și Muzeul de Arheologie din Odesa, în 1970, în necropola 2 de la Suvorovo.

⁹ Se afla „spre fundul gropii, împreună cu fragmente Latène și monteorne. Dovada că groapa nu a afectat stratul neolitic este lipsa aproape totală a materialelor aparținând acestui strat” (*ibidem*). Situația stratigrafică (*op. cit.*, fig. 2) este următoarea : Cucuteni A 2—A 3 — Gumelnița A 2 (Stoicani—Aldeni) — Monteoru (lc 3, lc 4, I b) — La Tène.

¹⁰ Comparat cu celelalte exemplare, sceptorul de la Fitionești prezintă câteva anomalii

— botul depășește în înălțime fruntea, ceea ce-i dă un caracter disproporționat ;

— urechile n-au fost reprezentate ;

— partea posterioară este surprinzător de mare, atât prin lungimea ei (jumătatea lungimii totale) cât și prin înălțimea ei (relativ constantă ; de unde lipsa formei specifice „en pain de sucre”) și grosimea ei ;

— nici ochii, nici nările nu sînt reprezentate.

Faptul că piesa este lustruită în întregime ne împiedică totuși de a o considera ca neterminată.

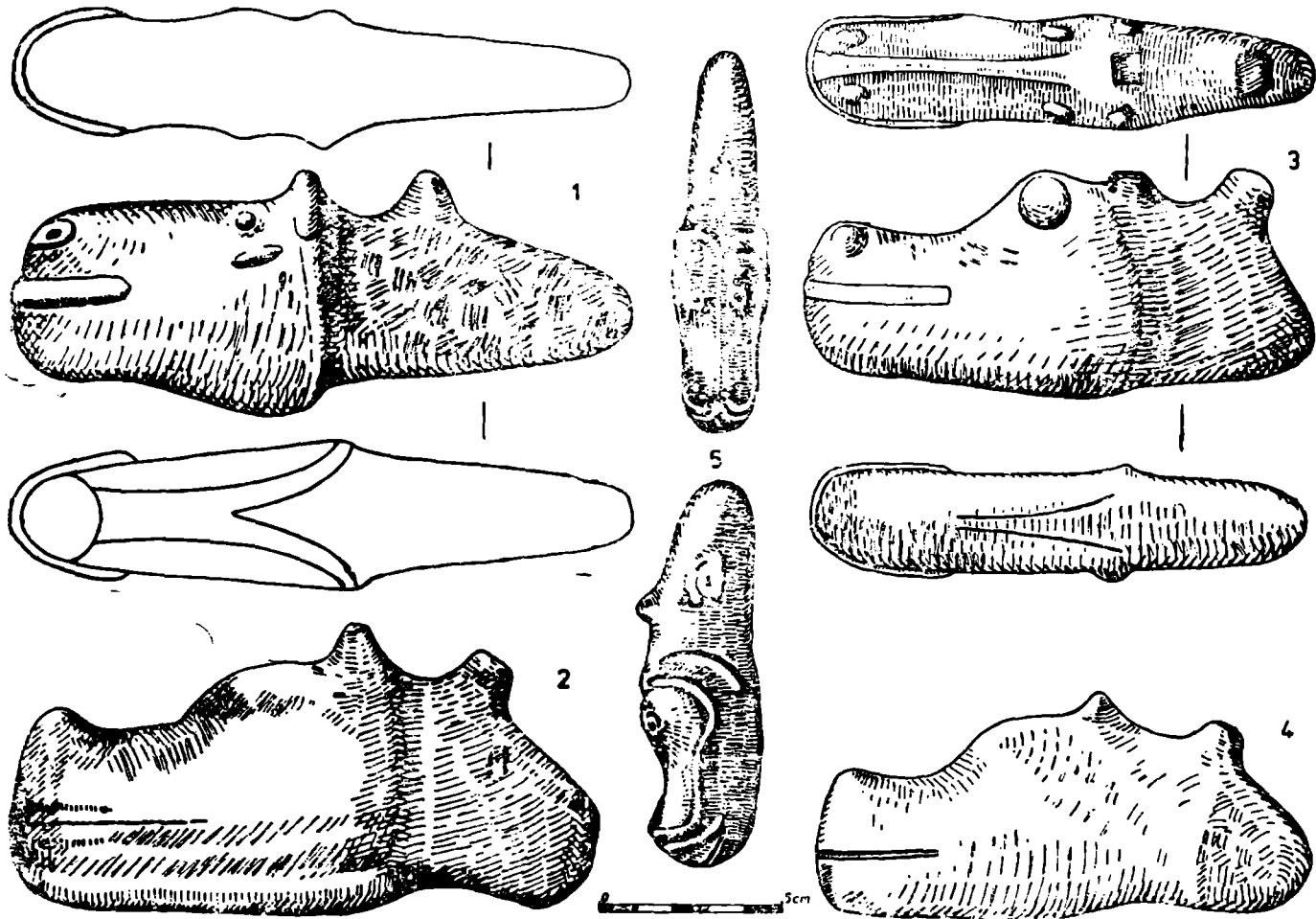

Fig. 4 — Sceptrele de tip B : 1, Suvorovo (după Danilenko, 1974) ; 2, Rezhevo (după Berciu 1962) ; 3, Terekli Mekteb (după Iessen 1952) ; 4, Drama (după Ghetov 1980) ; 5, Suvodol (după Jovanović, 1979)

Sceptrul se afla în mormintul 7 (dublu) al tumulului 1¹¹.

Mormintul este datat de către Danilenko (*op. cit.*) în perioada arhaică a culturii *Yamna*.

Dimensiunile : Lg. 17,1 cm ; i. 5 cm ; lț. 3,3 cm.

Materia primă : porfir, de culoare cenușie-închisă, cu pete albe și deschise (*ibidem*).

Deasupra ochilor, o creastă adâncită de două ori, dă naștere urechilor.

15. TEREKLI MEKTEB (fig. 4/3).

Bibl. Iessen 1952, 48—59 ; Berciu 1954, 541—542, 546 ; Dumitrescu 1957, 91 și urm. ; 1962, 95 și urm. ; Garașanin 1961, 25 ; Merpert 1965, 16 ; Gimbutas 1966, 484 ; 1977, 285.

Descoperit fortuit în 1928 în dunele de la Terekli Mekteb, regiunea Grosnensk, Stepa Karanogai, R.S.S.A. Daghestan.

Piesa a fost, atunci, achiziționată de către Muzeul Rusesc de Etnografie (actualul Muzeu Național de Etnografie din Leningrad), inventariată de către Bonci-Dobrovolski ca un cap de cal (inv. 4 931-1), împreună cu o săgeată scitică din bronz găsită în apropiere (cu care nu avea totuși nici o legătură). Provine probabil dintr-un mormint cu ocră (urme de ocră).

Dimensiunile : Lg. 13,8 cm ; i. 6 cm ; lț. 3 cm.

Materia primă : „rocă dură, de culoare aproape neagră, cu nuanțe cenușiu-închis, și granulație albă de dimensiune destul de mare“ (Iessen, *op. cit.*, 51). Nu există analiză petrografică, dar pare să fie vorba tot de aceeași rocă granitică.

Partea anterioară puternic lustruită, restul rămâne zgrunțuros.

Între cele două proeminențe — urechi, o depresiune pătrată.

Zona mediană a botului este subliniată de o creastă, pornind de deasupra buzei și oprindu-se între ochi.

Pe partea posterioară, urme de „culoare roșie“.

11 Tumulul este de formă prelungită, cu diametrul pînă la 75 m, înalt de 4,5 m. A fost ridicat peste un cromleh de 13 m diametru, construit din lespezi așezate pe cant, și rezultînd din transformarea a două cromlehuri mai mici, cuprinse în perimetrul marelui cromleh. Deci, la origine, au existat doi tumuli mai mici, înconjurați fiecare de un cromleh. În centrul fostului cromleh din nord, pe jumătate distrus, se afla mormintul dublu. Ar fi vorba de mormintul principal (Danilenko 1974, 93). Groapa este de formă trapezoidală, scheletele sînt orientate est-vest. La sud, al doilea cromleh mic înconjoară un mormint cu schelet întins pe spate, orientat tot est-vest. Aceste două morminte ar fi contemporane (Häusler 1982, 110).

Descrierea mormintului 7. Unul din cele două schelete este culcat pe spate, brațele de-a lungul corpului, picioarele în romb. La stînga craniului, un fragment de rîșniță de piatră, cu urme de ocră. Lîngă clavicula dreaptă, o lamă de silex, de dimensiuni mai mici. Pe oasele bazinului, se afla sceptrul de piatră. Al doilea schelet, de femeie se pare, era culcat la stînga primului, aproape cu totul așezat pe partea dreaptă, cu picioarele strînse pe dreapta. Brațele ușor îndoite, cu palma mîinii stîngi pe bazin. Alături, un cuțit de silex, și o sulă de cupru, de dimensiuni mai mici. Mîna dreaptă întinsă spre mîna stîngă a bărbatului. Lîngă extremitățile falangelor mîinii drepte, un raclair retușat, de silex. Mare cantitate de scoici Unio, prelucrate într-un mod destul de grosolan, pe oasele bazinului. Pe vertebrele gîtului, alt rînd de scoici Unio. Pe fundul gropii, și pe cele două schelete : un strat gros de ocră roșu și cretă (pînă la 4 cm).

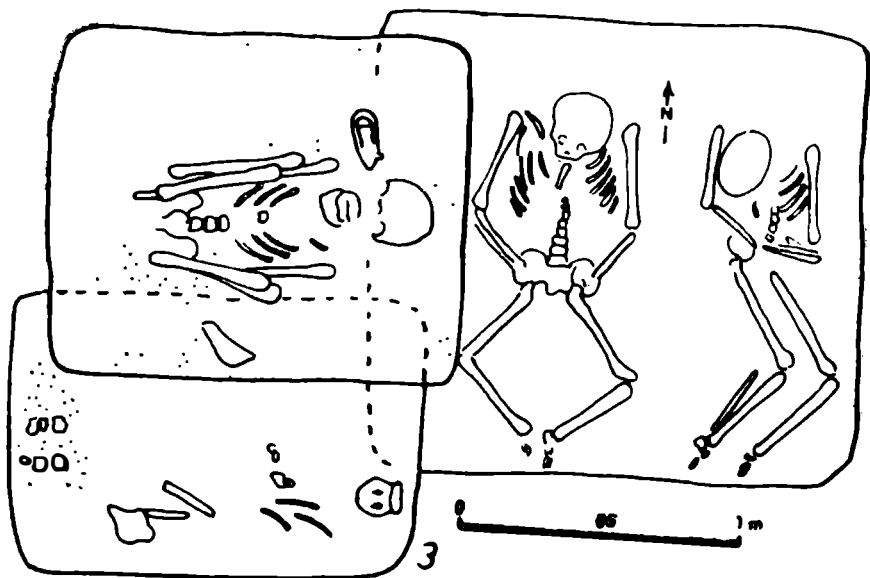
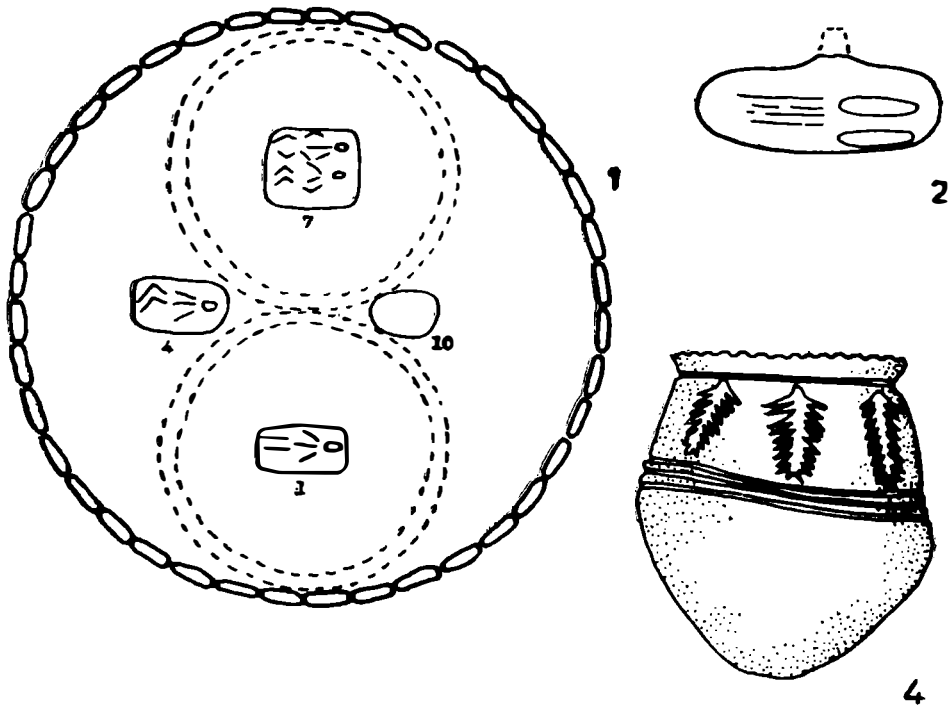

Fig. 5 — 1, tumul-ul 1 de la Suvorovo (după Häusler 1982); 2, sceptrul de la Berezovskaia GES (după Danilenko 1974); 3, tumul-ul 27 de la Arkhara, mormintele 1, 2, 3 (după Häusler, *op. cit.*; modificările aduse la conturul gropilor sînt ale noastre); 4, vas din M. 2, tumulul 27, Arkhara (după Danilenko, *op. cit.*).

16. REZHEVO (fig. 4/2).

Bibl. Detev 1961 ; Berciu 1962, 397—409.

Descoperit fortuit în 1960 de către niște țărani, la suprafața solului, pe teritoriul satului Rezhevo (între Rezhevo și Rezhevo Konara), lângă riul Striama, district Plovdiv, Bulgaria. Provine probabil dintr-un mormint cu ocră. P. Detev, de la Muzeul Național din Plovdiv, l-a informat pe D. Berciu de această descoperire în cursul verii 1961, predându-i notele sale, desenul și clișeuul piesei, spre publicare.

Dimensiunile : Lg. 15 cm ; i. 7,5 cm ; lț. 3 cm.

Materia primă : în lipsă de analiză petrografică, s-a descris ca o rocă dură, neagră, cu nuanțe gri, și granulație albă de foarte mică dimensiune.

Partea anterioară lustruită.

În urechi și pe una dintre fețe, urme de ocră roșu.

17. DRAMA (fig. 4/4).

Bibl. Ghetov 1980, 91—96 ; fig. 1.

Descoperit fortuit în 1973, în împrejurimile satului Drama, regiunea Iambol, nu departe de tell-ul Merdjumekja. Piesa se află în Muzeul județean de Istorie din Iambol.

Dimensiunile : Lg. 13,6 cm ; i. 6,2 cm ; lț. 2,8 cm.

Materia primă : „rocă tare, poroasă“ (*op. cit.*, 92).

Nările bine marcate, prin două umflături ; gura reprezentată printr-o dublă linie incizată. Ochii nu sînt redați. Partea anterioară îngrijit șlefuită, contrastînd cu cea posterioară, zgrunțuroasă.

18. KJULEVCA.

Bibl. Ghetov 1980, 93.

Menționat sumar, după informațiile culese de la Ž. Važarová. A fost găsit într-un mormint cu ocră fără tumul.

19. SUVODOL (fig. 4/5).

Bibl. Garašanin 1961, 15 și fig. 1 ; Garašanin col. 1971, 78 și nr. 172 ; Garašanin, Simoska 1976, 9—41.

Contextul descoperirii nu este prea clar. După Garašanin (*op. cit.*), sceptorul ar fi fost găsit în 1959, la Šuplevec (cunoscut în literatură sub denumirea de Suvodol), Delno Oreovo, Macedonia, Jugoslavia, în cadrul unei așezări a culturii Šuplevec-Bakarno-Gumno, neoliticul tîrziu.

Cu ocazia noilor sondeaje în zona pătrată a așezării (1971), a ieșit la iveală un material decorat cu șnur (Garašanin, Simoska, *op. cit.*).

Sceptorul se află în muzeul din Bitola (nr. inv. 850).

Dimensiunile : Lg. 10,5 cm ; i. 3,3 cm ; lț. 2,7 cm.

★

★ ★

Piese mai sus prezentate, au provocat o îndelungată și vie discuție. Astfel, descoperirile de la Sălcuța (1924) și Fedeleșeni (1927) s-au bucurat de o primă mențiune în cadrul celui de al VI-lea Congres Internațional de Științe Istorice din Oslo, 1928, în comunicarea ținută de către I. Andrieșescu (1929). Interpretate ca reprezentări ale „unui ani-

mal mai mult sau mai puțin fantastic“ ele nu se pot explica decît prin tradiția artei paleolitice, „persistînd în aceste ținuturi“.

I. Nestor (1933), subliniind dificultatea de a face considerații la data aceea și imposibilitatea de a preciza despre ce fel de animal este vorba, înlătură apropierea (Dumitrescu 1931) cu niște figurine egiptene. Se gîndește mai degrabă la plastica de piatră din cercul baltic, apropiere susținută prin prezența *kammkeramik*-ei în cadrul unor așezări Cucuteni B. Autorul menționează un alt exemplar, cel de la „Vaja“ (Văleni) considerîndu-l tot figurină.

VI. Dumitrescu (1934) menține ipoteza formulată anterior : animalul reprezentat este „perfect recognoscibil“ : este vorba de un hipopotam, figurinele fiind, probabil, importuri directe din Egipt. R. Vulpe (1934) și I. Andrieșescu (1938) se vor ralia acestei ipoteze. În ceea ce privește piesa de la „Vaja“, semnalată lui VI. Dumitrescu de către D. Berciu (deși menționată deja la Nestor 1933), se atrage atenția (Dumitrescu 1934) că nu poate fi vorba de o figurină, în ciuda înfățișării generale, ci de o unealtă, care „ar putea fi, de altfel, și ea, o piatră pentru baston de comandament“.

În 1939, S. Gallus și T. Horváth publică un sceptru analog celui de la „Vaja“, găsit la Vladikavkaz. Autorii îl descriu ca pe un „topor de piatră“, probabil de solemnitate. Îl datează, împreună cu cel de la „Vaja“, în perioada fierului, văzînd în ele antecedente ale piesei *Ärmchenbeil* din bronz.

Cu ocazia descoperirii mormîntului cu ocră de la Casimcea (Popescu 1940) mai apare un nou sceptru zoomorf. Reprezintă el un cap de rinocer ? de hipopotam ? sau de ciine dog ? Autorul consideră ca foarte plauzibilă teza lui VI. Dumitrescu (vezi mai sus). Dar își explică greu caracterul celorlalte piese de inventar. Vede pentru topoarele de silex șlefuit niște analogii în Rusia meridională, anume în mormintele cu ocră de la Mariupol.

În 1952, Iessen face cunoscută piesa de la Terekli Mekteb, un „mic idol de piatră“, reprezentînd un cap de mistreț, sau de porc domestic, și nu de cal harnașat (cum l-a descris Bonci — Dobrovolski). Sceptrul, ca și cele cunoscute din România, este cu mult anterior perioadei sciților timpurii. Provin din același centru, poate din același atelier. Autorul își explică distanța existentă între diferitele piese printr-un schimb intertribal cu direcție dublă, est-vest și vest-est.

În urma publicării acestui nou sceptru, D. Berciu (1954) declară ca incontestabilă originea estică a acestor piese. Dar le datează într-o epocă mai nouă scepstrele din România aparțin complexelor Gumelnița D — Săcuța D — Gorodsk-Usatovo și sînt sincrone cu cele de la Terekli Mekteb, care se leagă poate de complexul mormintelor cu ocră. Identificarea cu un cap de cal este plauzibilă. Este subliniată semnificația dublă a acestor figurine, ca totem și ca sceptru, marcă de distincție socială.

În 1954, apare, inclusă în monografia sa despre Hăbășești, textul unei comunicări ținută anterior de către VI. Dumitrescu (1951), în care renunță a teza sa anterioară despre originea egipteană a scepstrelor,

descoperirea de la Casimcea aruncînd o nouă lumină asupra acestor sculpturi. Este vorba de capete de cal, și sînt de atribuit triburilor pontice. Se subliniază rolul plasticii caucaziene. Exemplarele de la Sălcuța și Fedeleșeni ar fi imitații locale ale tipului descoperit la Casimcea.

Același autor (1955) reia problema mai pe larg, începînd cu cîteva observații de ordin istoric. Caracterul pieselor de inventar ale mormintului de la Casimcea opunîndu-se unei datări în epoca Usatovo, sceptrele sînt din vreme pre-Usatovo, și se datorează unor contacte cu triburile nord-pontice, începînd cu sfîrșitul fazei Cucuteni A. Exemplarele de la Sălcuța și Fedeleșeni, sculptate în stepele pontice, au ajuns aici pe calea unor schimburi intertribale. Poziție pe care autorul o mai detașiază în 1957 : ca și ceramica C, sceptrele sînt dovada relațiilor între triburile Cuouteni-Tripolie și cele pontice, și a prezenței acestei populații străine în Dobrogea chiar înainte de marea migrație.

Publicînd exemplarul de la Suvodol, M. Garașanin (1961) vede în el confirmarea datării la un nivel neolitic tîrziu a sceptrelor, care dovedesc mai degrabă o migrație de populație din sudul Rusiei în această vreme, decît schimburi economice intertribale.

D. Berciu (1961) pune la îndoială originea nord-pontică a acestor piese. Aparținînd culturii Cernavoda, ele sînt de origine egeo-anatoliană, și figurează capete de ciine. Își va menține părerea cînd publică (1962) exemplarul găsit la Rezhevo, Bulgaria.

În același an, Vl. Dumitrescu (1962) revine asupra problemei cu ocazia publicării piesei de la Suvodol. Nu este de părere că se poate vorbi de prezența unor elemente etnice de origine nord-pontică în aceste ținuturi, neexistînd aici alte vestigii specifice acestor populații.

N. Merpert (1965) adaugă listei sculpturilor două noi exemplare, de tip schematic de data aceasta : sceptrul de la Arkhara (steпа kalmukă) și cel de la Kuibișev. După autor, prin ele se confirmă situarea lor la un nivel Cucuteni A. Le consideră ca aduse de către grupuri izolate de triburi nord-pontice, spre sfîrșitul mileniului 4, în mișcarea lor spre sud și sud-vest.

Aceeași poziție o găsim la M. Gimbutas (1966), care vorbește despre niște „figurine rotunde sau plate, reprezentînd capete de cal“, legate de perioada de expansiune *Kurgan*. Autoarea va preciza ulterior (1976) că aceste sculpturi sînt „cele mai timpurii reprezentări de cal harnașat“. Menționează un nou exemplar schematic, găsit într-o casă tripoliană, la Berezovskaia GES.

Vl. Dumitrescu (1972) accentuează importanța acestei descoperiri care, oferind o situație analogă cu cea de la Fedeleșeni, înlătură definitiv dubiile despre apartenența culturală a ultimei. Ajungînd la sincronismul Cucuteni A 3—A 4 — Gumelnița B 1 — Sălcuța IV, autorul concludă că sceptrele de la Sălcuța și Fedeleșeni aparțin aceluiași moment cronologic. Aceasta confirmă cele declarate de el mai de mult ; anume că sceptrele din Oltenia și Moldova sînt de pus în legătură nu cu pătrunderea unor triburi stepice, ci cu relațiile dintre triburile eneolitice locale și cele nord-pontice, relații existînd încă din faza Cucuteni A (vezi și ceramica de la Drăgușeni).

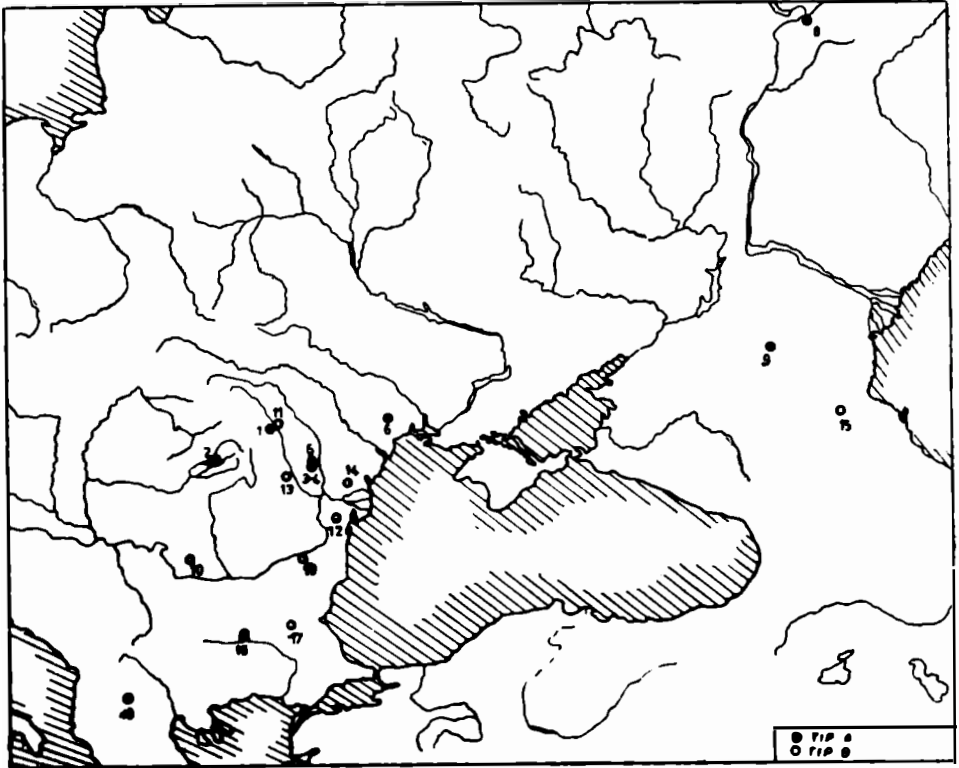

Fig. 6 — Harta de difuzare a sceptrelor de tip A și B : 1, Mogoșești ; 2, „Vaja” = Văleni ; 3—4, Obârșeni ; 5, Birlălești ; 6, Berezovskaia GES ; 7, Vladikavkaz ; 8, Kuibișev ; 9, Arkhara ; 10, Sălcuța ; 11, Fedeleșeni ; 12, Casimcea ; 13, Fitionești ; 14, Suvorovo ; 15, Terekli Mekteb ; 16, Rezhevo ; 17, Drama ; 18, Kjulevca ; 19, Suvodol.

V. N. Danilenko (Danilenko, Šmagli 1972 = Danilenko 1974), evidențind relațiile dintre triburile de agricultori și cele de crescători de vite începând cu mijlocul mil. al 4-lea, trece în revistă toate sceptorile cunoscute împărțindu-le în două tipuri, realist și stilizat, și face cunoscută o nouă descoperire, cea de la Suvorovo, Buceag. Ambele tipuri figurează, după el, capete de cal, cu căpăstru (tarpanul stepic). Originare din ținuturile nord-caucaziene, de lângă Marea Caspică (Danilenko 1974, 93—98), ele atestă nașterea cavaleriei încă din mijlocul mil. al 4-lea.

E. Comșa (1973) atribuie totalitatea pieselor (zoomorfe și stilizate) comunităților Srednii Stog și le explică prezența prin pătrunderea lor, la sfârșitul fazei Cucuteni A, în ținuturile noastre.

N. I. Merpert (1974) publică sceptra din Kuibișev, drept cap de cal stilizat.

În 1975, seria sceptorilor schematice se îmbogățește cu alte două exemplare, descoperite în sud-estul Moldovei, într-un context Cucuteni A final. În urma lui Vl. Dumitrescu, M. Brudiu, care le publică (1975), asociază această categorie de obiecte unui alt element cultural, anume ceramica Cucuteni C, „tot atât de străin mediului cultural cucutenian autohton“. Amîndouă și-ar găsi originea în spațiul nord-pontic și nord-caucazian. Prezența sceptorilor în mediul cucutenian se explică prin relații de schimburi, pierzîndu-se valoarea lor inițială.

M. Gimbutas (1977), dorind să illustreze „conștiința de războinic“ a omului *kurgan*, citează două exemple „revelatoare asupra ideologiei indo-europene“ mormîntul de la Casimcea și cel de la Suvorovo. Le leagă de primul val kurgan.

H. Todorova (1977) menționează alte două sceptre, din seria zoomorfă, descoperite la Iambol și Garvan (Silistra).

A. Oprițescu (1977), pe baza hărții de difuzare a sceptorilor, consideră ca plauzibilă apartenența lor la comunitățile Cernavoda I. Același punct de vedere și la S. Morintz (1977).

E. Comșa (1978) atribuie mormîntul de la Suvorovo culturii Srednii Stog II. El vede două căi de difuzare a sceptorilor și comunităților care l-au creat și vehiculat: una de-a lungul Dunării, alta mai sudică.

M. Petrescu-Dîmbovița (1978), cu multă prudență totuși, a fost tentat să lege sceptorile din teritoriul românesc de culturile perioadei de tranziție.

A. Häusler (1978) susține că sceptorile, stilizate ca și cele zoomorfe, nu pot „cel puțin dintr-un punct de vedere cronologic“ reprezenta o dovadă a pătrunderii timpurii a nomazilor stepelor nord-pontice spre Balcani. În ceea ce privește cele zoomorfe, este clar, zice autorul, că exemplarele cele mai timpurii provin nu din stepă, ci din vechile culturi agricole balcanice. Mormintele de la Suvorovo și Arkhara datează dintr-o fază tîrzie a mormintelor cu ocră.

Total opusă teoriei lui Häusler este cea a lui M. Gimbutas (1978), care vorbește despre „invazia războinicilor călăreți“.

Anul 1980 îmbogățește lista sceptorilor zoomorfe cu alte două exemplare, unul descoperit în România, la Fitionești (Harțuchi 1980), atribuit componentei orientale a culturii Cernavodă I (cel de la Terekli Mekteb

datorindu-se schimburilor permanente între triburile nord-pontice și cele nord-caucaziene), altul în Bulgaria, lângă Iambol (Ghetov 1980). Ultimul autor precizează că identificarea animalului reprezentat nu constituie o problemă esențială, scopul creatorilor acestor figurine ar fi fost redarea unei „reprezentări generalizate a unui animal“. Le datează în prima jumătate a mileniului al 4-lea. Autorul mai menționează descoperirea unui alt sceptru zoomorf la Kjulevca, regiunea Šumen, într-un mormint cu ocru.

VI. Dumitrescu (1981, 596) contestă atribuirea mormintului de la Casimcea culturii Cernavodă II (cu trimitere la Petrescu 1978, 73), legind descoperirile de sceptre de prima migrație a triburilor nord-pontice (Srednii Stog II), spre sfârșitul fazei Cucuteni A.

Înceind prezentarea diferitelor opinii, facem precizarea că numărul descoperirilor este încă prea restrins în raport cu imensitatea teritoriului pe care-l pun în discuție. În cele ce urmează prezentăm unele observații, ce reies din analiza paralelă a celor două serii de sceptre.

Privite din punct de vedere tehnologic, putem spune că e vorba, la ambele tipuri, de *têtes de masse*, montate pe o coadă, probabil înfurcată, și blocate cu legături la nivelul proeminenței. O analiză exhaustivă a acestor piese ar cere astfel includerea unui alt tip de descoperiri, măciucile, cu variante multiple (sferoidale simple, cu protuberanțe, cu prelungiri, în formă de sferă aplatizată...), răspindite pe un teritoriu tot atât de vast, de la Caucaz pînă în Cîmpia Tisei, trecînd prin Transilvania.

Cît privește semnificația lor funcțională, s-ar putea ca ele să reprezinte, cel puțin pentru Europa, cele mai vechi forme de sceptru, simbol al autorității, prin extensie semn de distincție socială și, poate, totem (Berciu 1954, 545).

Diferențele dintre cele două serii de sceptre, atît pe plan morfologic cît și pe cel al difuziunii lor geografice, indică în mod clar că ele nu trebuiesc obligatoriu privite global, ca o unică și aceeași categorie de obiecte, de aceeași origine, de aceeași vechime, așa cum au presupus N. I. Merpert (1965, 15; 1974, 60), M. Gimbutas (1970, 158; 1977, 285), V. N. Danîlenko și M. M. Šmagli (1972, 5 = Danîlenko 1974, 95).

Dacă azi putem spune că a fost acceptată în mod aproape unanim identificarea sceptorilor zoomorfe drept capete de cal (ce alt animal ar fi putut, într-adevăr, mai bine decît calul, să sugereze aura șefului sau a războinicului, prin mijlocirea puterii oculte cu care era impregnat sceptrul?), nu există, din contră, nici-un motiv (vezi și Dumitrescu 1934; 1954; 1955 și urm.) să vedem în exemplarele de tip A o replică foarte abstractă a celor zoomorfe (idee sugerată probabil de bara transversală care intersectează nervura în formă de U și care a fost interpretată ca o piesă din ham). Exemplarele cu „U“-ul nebarat (cf. sceptrul de la Văleni) și mai ales cele cu „caneluri“ se opun acestei supoziții.

Foarte recent, Häusler (1982, 108) consideră că sceptorile de tip A sînt imitații grosolane, în piatră, ale unor amulete din corn, ca cele

găsite printre mobilierul funerar din necropola de la Sezzhee, cultura Samara ¹².

Aceste amulete, confecționate într-o ramură de elan, au forma unei valve de scoică. La una dintre extremități, ele sînt ornate cu un cap de rață sculptat fin. Conturul piesei este subliniat parțial de o nervură subțire. În mijlocul piesei, a fost crățată o proeminență, prevăzută cu gaură de suspensie. Desigur, forma generală a piesei o poate evoca pe aceea a sceptorilor noastre, dar absența de pe exemplarele din piatră a reprezentării raței (prin tehnica gravurii de exemplu) trebuie să ne facă să înlăturăm o asemenea apropiere.

În ceea ce ne privește, considerăm aceste piese, așa-zise „stilizate“, în urma lui Vl. Dumitrescu și S. Gallus — T. Horváth, ca un fel de toporașe simbolice. Rămîne problema unei probabile semnificații totemice a desenului geometric în formă de „U“, barat sau nebarat, care le ornează ¹³.

★

Cit despre originea pieselor noastre, ar trebui luați în considerare mai mulți parametri

1. Pe baza considerentelor pur statistice, ne apare că zona balcanodunăreană deține majoritatea sceptorilor zoomorfe (la ora actuală, un singur sceptor există pentru teritoriul *Drevneiamnaia* ceea ce a sugerat citorva cercetători ideea unei fabricații locale, vehiculată ulterior către regiunile nord-pontice (Berciu 1962, 407; Häusler 1981, 115) ¹⁴.

2. Un simplu examen petrografic al materialului folosit pentru aceste sculpturi este puțin elocvent: aceleași roci există și în Carpați și în Caucaz. Fapt subliniat deja de către Iessen (1952, 52), și confirmat recent cu ocazia analizei petrografice a exemplarului de la Mogoșești: roca în care a fost tăiat există în Ural și în Caucaz, dar și în Munții Bîrgău-Țibleș. Într-adevăr, doar un examen microscopic (cf. Dumitrescu 1955, 929), cu inconvenientele metodei (necesitatea de a efectua prelevări) ar putea rezolva într-o manieră definitivă problema originii.

12 Cultură eneolitică recent descoperită (Vasiliev—Matveeva 1976, 73—96; 1979, 147—266) răspîndită în zona Volgăi (cursul mijlociu) — Samara. Necropola de la S'ezzhes (regiunea Kuibișev) se compune din 9 morminte, cu schelete întinse pe spate, membrele alungite, capul orientat de la est spre nord-est, cu oasele vopsite cu ocru roșu. Unele dintre aceste morminte aveau un bogat mobilier funerar, compus din piese din silex și din os, din elemente de podoabă confecționate din os, din scoici și din colți de mistreț. Ceramica, constînd din vase de formă ovoidă, cu fund rotund sau plat foarte mic, prezintă în motivistica sa elemente de tradiție bugo-nistriană.

13 Există două posibilități sau forma generală prevalează, nervura în relief mulțumindu-se să sublinieze conturul piesei, decorînd-o în același timp, sau piesa însăși nu este decît un suport material pentru simbolica conținută în „U“-ul culcat.

14 Cităm din Häusler „Nu există la ora actuală nici un argument pentru a susține ipoteza că apariția acestor exemplare este mai veche în regiunile stepice decît în cercul culturilor agricole balcanice. O difuzare în sens invers este cu mult mai probabilă, în aceeași măsură în care apariția măciucilor de piatră în regiunea Volgăi este cu mult ulterioară apariției lor în Carpați.“

3. Comparînd harta de difuzare (fig. 6) a celor două serii de sceptre, rezultă că nu există suprapunere decît în zona care se află la nord de Caucaz. Difuzarea vestică a tipului A este mult mai limitată, netrecînd limita meridională a ariei Cucuteni — Tripolie. Punctul cel mai nordic este reprezentat de exemplarul din muzeul din Kuibișev, găsit, se spune, într-un mormînt *Yamna*, la nord de Samara sau la sud de Kuibișev (!). O astfel de difuziune pare să exprime contacte între comunitățile Cucuteni-Tripolie și cele care au creat aceste piese, sau cel puțin, le-au adoptat, asigurînd în același timp vehicularea lor.

Partizanii unei origini nord-pontice a sceptrelor (de tipul A și B), le atribuie în general comunităților Srednii Stog II, în aceeași măsură ca și vestigiile funerare de la Cainari, Suvorovo, Casimcea, Decea Mureșului, Csongrad, și ceramica Cucuteni C (Comșa 1976, 35—36; 1978, 357—358; Dumitrescu 1981, 597; Ecsedy 1979, 40—41; 1982, 119—122). Totuși, nimic nu indică un raport oarecare între aceste figurine și cultura Srednii Stog II nici o descoperire de acest gen n-a fost încă făcută în această zonă. Ori la ora actuală, cultura Srednii Stog II este relativ bine cunoscută. Pe de altă parte, comunitățile ei nu par a fi preluat de cele anterioare Nipru-Donetiene tradiția prelucrării pietrei (ne referim la acea multitudine de piese litice în formă de suveică, cu decor variat, ce ar putea fi figurine antropomorfe).

Repartizarea sceptrelor zoomorfe (tipul B) este cu totul diferită și demonstrează o difuzare către vest, urmînd căi mai meridionale: prin fișia stepică care mărginește malul nord-vestic al Mării Negre (Suvorovo, Casimcea), de-a lungul cursului inferior al Dunării (Garvăn, Sălcuța), pînă în inima cîmpiei trace (Rezhevo, Iambol) și Bitolia (Suvodol).

Asemenea căi de difuzare, prin cîmpia Dunării și a Mariței, ne fac să ne gîndim la cele folosite de comunitățile Cernavodă I, în coborîrea lor către sud-vest¹⁵. Aceste comunități au putut fi creatoarele (Oprîtescu 1976; idem 1977; Morintz 1977, 1467; idem 1978, 96; Harțuchi 1979) sau pur și simplu vehiculatoarele acestor sceptre zoomorfe, locul lor de origine trebuind a fi căutat atunci încă și mai la est (Crimeea? Caucazul de Nord? Pentru o origine nord-caucasiană, vezi Danilenko 1974, 99).

★

Poziția cronologică exactă a sceptrelor este o problemă delicată, pentru simplul motiv că în foarte puține cazuri (fie că e vorba de tipul A ori de tipul B) au putut fi găsite într-un context cultural sigur. Și încă trebuie să scădem, din aceste foarte rare cazuri, pe acelea pentru care „contextul cultural sigur“ constă dintr-un mormînt, tumular sau

¹⁵ Concentrarea sceptrelor zoomorfe la vest de Nistru ar putea veni în sprijinul ipotezei după care comunitățile Cernavodă I — mai exact comunitățile ce vor da naștere, odată ce au venit în contact cu fondul cultural local, culturii Cernavodă I — ar fi originare din ținuturile ocupate ulterior de către populația Mihailovka (Dodd-Oprîtescu 1977), idee reluată de altfel de N. Harțuchi (1979), ce omite să indice sursa de informare.

nu : la ora actuală, asemenea monumente sînt datate într-un mod pur empiric ¹⁶.

Sînt de precizat două puncte : 1) Există contemporaneitate între cele două tipuri de sceptre ? 2) Pot fi ele puse în legătură cu primele infiltrații nord-pontice ce afectează „vechea Europă“ eneolitică, sau numai cu cel de al doilea val nord-pontic, usatovian ?

În ceea ce privește sceptrele de tip A, descoperirile recente făcute în cadrul satelor de tip Cucuteni A 3 (Obîrșeni) — Tripolie B 1 (Berezovskaia GES) au permis ca momentul difuziunii lor să fie situat mai precis. Aceste descoperiri, oare vin ele să confirme ipoteza lui V. Dumitrescu (1954, 544) conform căreia „nu ar fi de loc de mirare“ ca cele două serii de sceptre să fi fost contemporane ? Sau sceptrele de la Obîrșeni, găsite printre rămășițele unei locuințe cucuteniene deranjate de arături (deci nu „în situ“) din etapa A 3 și cel de la Berezovskaia GES, aparținînd foarte probabil unui nivel de locuire de tip Tripolie B I, indică un moment de difuzare puțin anterior celui ce este socotit corespunzător primului val nord-pontic (Gumelnița B 1 — Cucuteni A 4 — Tiszepolgar final ?).

Prezența sceptrelor de tip A chiar de la un nivel Cucuteni A 3 ar putea găsi o confirmare în foarte recente descoperiri făcute în sudul Moldovei, la Tîrgu-Berești, jud. Galați (Dragomir 1982 a ; 1982 b : ceramică Cucuteni C în-cadrul unei așezări cucuteniene din etapa A 3), la Carcaliu, jud. Tulcea (Lazurcă 1981 ceramică „străină“ în cadrul unei așezări de tip Gumelnița B 1) ¹⁷. De citat, tot în acest context, zăbalele din os găsite la Hăbășești, Rușeștii Noi, Sabatinovka I.

Toate aceste descoperiri scot la lumină un prim șoc, ce se manifestă în sectorul oriental al teritoriului românesc într-o manieră dublă prin

16 După părerea noastră, de pildă, nu există nici un argument serios pentru a considera mormîntul tumular de la Hutor Popova (cursul inferior al Donului) ca unul din vestigiile *Iamna* cele mai vechi în această regiune (vezi Ecsedy 1979, 41). De altfel, criteriile de datare a mormintelor *Iamna* sînt încă foarte diferite. Astfel, variațiile în poziția scheletelor implică pentru I. Berezovskaia (1959) diferențe cronologice, pe cînd aceleași variații nu au nici o valoare de acest ordin pentru Leskov (1967). Toate dificultățile problemei constau în faptul că avem de-a face cu un număr infinit de grupuri culturale, ale căror date cunoscute, foarte parțial încă, se încearcă a fi inserate într-un cadru rigid, considerat ca valabil pentru un teritoriu foarte vast. Mormîntul 1 al Kurganului 27 de la Arkhara (vezi nota 7) este în această privință un exemplu elocvent : considerat de către N. Merpert (1965, 16 ; 1974, 60) ca mormînt *Iamna* „de un arhaism incontestabil“, el este atribuit de către L. S. Klein (1976, 29) monumentelor de tip catacombe, în timp ce A. Häusler (1982, 297) îl datează dintr-o fază tîrzie a „culturii mormintelor cu ocru“.

17 Ceramica Cucuteni C de la Tg. Berești (ale cărei caracteristici sînt de așa natură încît I. Dragomir vorbește de un proces de „cucutenizare“ începînd cu etapa Cucuteni A 3 !) și aceea cu caracter „străin“ a așezării gumelnițene de la Carcaliu prezintă un mare număr de analogii între ele. Să menționăm, de exemplu, triunghiurile hașurate de incizii ori umplute cu alveole, ori constituite din impresiuni de dinți foarte fine. Asemenea ceramicii din Fedeleșeni sau Drăgușeni, ceramica „străină“ de la Berești, Carcaliu și Berezovskaia GES nu are nici o legătură cu materialul stepelor nord-pontice (Dumitrescu 1981, 597) și încă mai puțin cu acela din Independența zonă Kamm-Keramik (Marinescu 1980).

aparitia de elemente culturale, străine mediului local (Hăbășești, Obirșeni, poate Bîrlălești și Mogoșești), dar mai ales prin „reculul” spre interior al comunităților periferice eneolitizate la o etapă anterioară, într-un sens Cucuteni-Tripolie sau Gumelnița (sau Aldeni II) după caz, care, cu toate acestea, și-au păstrat fondul lor tradițional de cultură.

Cultura Samara (Vasilev, Matveeva 1979, 150 și urm.) ne pare foarte semnificativă în acest sens: socotită eneolitică, probabil contemporană cu începuturile fenomenului *Yamna* (*Drevneiamnaia*), se caracterizează printr-o ceramică ce dovedește o clară moștenire bugo-nistriană. Acest fapt ilustrează pregnant procesul de aculturație ce s-a produs pe acest imens teritoriu, prin difuzare în spațiu, în etape cronologice succesive.

În ceea ce privește sceptorile de tip B, contextul cultural al exemplarului de la Fedeleșeni constituie, pentru moment, baza cea mai sigură¹⁸ pentru datarea lor: într-un orizont Cucuteni A final — Cernavodă I — Brătești.

Așezarea eneolitică de la Șuplevec (actuala denumire a Suvodolului) se situează (Garașanin Simoska 1976) la un nivel Sălcuța II c-III — date care ar putea să fie valabilă și pentru sceptrul de la Sălcuța¹⁹.

Atribuirea seriei sceptorilor de tip B perioadei de tranziție spre bronz (Berciu 1962, 401 și urm.; Petrescu-Dimbovița 1978, 73) nu poate fi reținută. Nici punctul de vedere al lui A. Häusler (1981, 115) după care nu este plauzibil a se vedea în sceptru dovada unei pătrunderi a „nomazilor din stepe” încă din eneolitic. Autorul aduce în discuție exemplarul găsit în mormintul de la Suvorovo, atribuit „unei faze tardive locale a complexului mormintelor cu ocră” (1982, 113), „post-Usatovo sau, cel mult, contemporană cu Usatovo”, de la care s-a preluat tradiția cromlehelului (*op. cit.*, 110)²⁰.

Sceptorile noastre zoomorfe pot reflecta cu adevărat pătrunderea viitoarelor comunități Cernavodă I în Bărăgan, dar sînt departe totuși de a dovedi revărsarea asupra vechii Europe a unor „hoarde de călăreți”, „războinici călări”, pentru a relua expresiile scumpe lui M. Gimbutas (1977, 1978). Autoarea a văzut în aceste sculpturi un suport pentru teoria sa „migraționistă”, un suport material ilustrativ, destinat a o face mai palpabilă, dar și mai „palpitantă”.

Dacă, în 1929, cele două sceptor cunoscute pe atunci, de la Sălcuța și Fedeleșeni, nu îi puteau permite lui I. Andrieșescu altceva decît să deschidă problema semnificației lor, în așteptarea unor noi descoperiri, astăzi, în 1983, cu cele 19 exemplare, avem posibilitatea să ne exprimăm

18 Nu există (vezi și Dumitrescu 1962, 97) nici un motiv pentru a pune la îndoială apartenența sceptrului de la Fedeleșeni la mediul (Cucuteni A) în care a fost găsit, și a-l socoti mai degrabă de vreme Usatovo (așezarea prezentînd, se pare, și niște elemente usatoviene).

19 A se lua în considerație cazul eventual al exemplarelor conservate timp de mai multe generații, dincolo de acest orizont cronologic.

20 Vezi și Häusler (1982, 110), care compară mormîntul 1/7 de la Suvorovo cu mormîntul secundar 1/17 din tumul-ul de la Arciz (mormînt dublu cu cromlehel; scheletele orientate către est, în poziție dorsală, cu membrele alungite; cu podoabe confecționate din scolci Unio). Cele două morminte au fost socotite contemporane pe baza acestor podoabe (!).

cîteva „păreri“, pe baza unor observații concrete, rămînd totuși de-
parte încă de un răspuns definitiv. Așteptăm și noi alte descoperiri, și
pînă atunci, să ne ferim de teoriile care se revelează a fi extremiste.

LE SCEPTRE DE MOGOȘEȘTI-SIRET, DÊP. D'IAȘI, PROBLÈMES D'ORIGINE ET DE DATATION

R é s u m é

La Moldavie s'enrichit d'un nouvel exemplaire de sceptre de pierre, schématique : il s'agit d'une découverte fortuite, faite à Muncelul de Sus (com. de Mogoșești, dép. d'Iași), dans une zone où ont été découverts ultérieurement quelques fragments de céramique cucuténiene, d'une phase non précisée encore.

Le sceptre, en diorite porphyrique, se compose de deux parties distinctes : une partie figurative, bifaciale, de section quasi-rectangulaire ; une partie postérieure, de section ovale surmontée d'une proéminence conique, liéé au système d'assujettissement de la pièce au manche. La partie antérieure, joliment polie (contrairement au reste de la pièce), présente sur ses deux faces une fine nervure, qui en souligne le contour. Une autre nervure, recoupant la première, ceint le sceptre vers son arrondi. A en juger par les traces, fines et denses, laissées sur les deux faces l'emmanchement de la sculpture a fortement empiété sur cette partie.

Faisant suite à cette description, nous est présentée la liste des exemplaires du même type (= type A) mis au jour à „Vaja“ = Văleni (dép. du Mureș), Obîrșeni (dép. du Vaslui ; deux exemplaires), Birlăsești (dép. du Vaslui), Berezovskaia GES (Bug Méridional Ukraine), Vladikavkaz (= Ordjonikidze, Ossétie du Nord), Koufbičev (URSS), Arkhara (steppes kalmoukes, URSS).

A cette liste, viennent s'ajouter les sceptres dits „réalistes“ ou zoomorphes (= type B), de Sălcuța (dép. de Dolj), Fedeleșeni (dép. d'Iași), Casimcea (dép. de Constanța), Fitionești (dép. de Vrancea), Suvorovo (Lac Katlabuch, URSS), Terekli Mekteb (Daghestan), Rezhevo (district de Plovdiv, Bulgarie), Drama (district de Iambol, Bulgarie), Kjulevca (district de Sumen, Bulgarie), Suvodol (Macédoine, Yougoslavie).

Les auteurs rappellent ensuite les divers points de vue exprimés depuis plus d'un demi-siècle sur ces petites sculptures, schématiques ou réalistes, la controverse portant sur leur attribution culturelle et la nature de l'animal représenté.

Dans une dernière partie, les auteurs présentent un certain nombre d'observations, issues d'un examen parallèle des deux types. Ils soulignent tout d'abord la nécessité de ne pas envisager à priori la série entière des sceptres de façon globale, mais comme deux groupes distincts (type A et type B), d'origine et d'époque éventuellement différentes.

S'il est généralement admis, à l'heure actuelle, que le sceptre du type B représente une tête de cheval, il est très peu probable que le type A soit une réplique très abstraite (Danilenko, Merpert, Gimbutas) du premier. Il s'agirait plutôt de la figuration purement symbolique d'une arme, peut-être une hache.

En ce qui concerne l'origine de ces pièces, il faut avoir en vue plusieurs points :

— La répartition numérique actuelle est à interpréter avec le maximum de prudence (cf. Berciu 1962, Häusler 1981).

— Seul un examen microscopique des diverses pierres utilisées pourrait apporter des données sûres pour le problème de l'origine.

— Les cartes de diffusion des deux types ne coïncident pas. Celle du type A est plus limitée vers l'ouest, et témoigne de contacts avec les communautés Cucuteni—Tripolie. L'hypothèse d'une origine Srednli Stog (Comșa 1978, Dumitrescu 1981) n'est soutenue par aucun élément concret.

La répartition du second type indique une diffusion vers l'ouest selon des voies plus méridionales, qui pourraient bien être celles empruntées par les communautés Cernavodă I, dans leur descente vers le sud-ouest.

La datation des sceptres se heurte, la plupart du temps, à un problème essentiel : l'absence d'un contexte culturel sûr, ou, dans le meilleur des cas, la difficulté d'encadrer chronologiquement le complexe culturel respectif (cf. sépultures à ocre). Deux questions demandent une réponse : 1) Y-a-t-il une contemporanéité des types A et B ? 2). Les sceptres sont-ils à mettre en liaison avec les premières infiltrations nord-pontiques qui affectent la „Vieille Europe“, ou bien avec un courant ultérieur, usatovien ?

En ce qui concerne les sceptres de type A, il semble qu'ils appartiennent à un horizon Cucuteni A3 — Tripolie B I (des mouvements de population dès cette étape étant également attestés par les récentes découvertes de Tg. Berești — Carcaliu). Les sceptres de type B (cf. Fedeleșeni) se situent probablement à un niveau Cucuteni A final — Cernavodă I — Brătești.

EXPLICATIONS DES FIGURES

Fig. 1 — Sceptres du type A : 1, Mogoșești ; 2, „Vaja“—Văleni (d'après Brudiu 1975) ; 3—4, Obîrșeni (*ibidem*) ; 5, Birlălești (d'après Brudiu, Coman 1979).

Fig. 2 — Sceptres du type A : 1, 2, S'ezzhee (d'après Vasiliev, Matveeva 1979) ; 3, Vladikavkaz (d'après Gallus, Horváth 1739) ; 4, Arkhara (d'après Markovin 1976) ; 5, Koufbychev (d'après Merpert 1974).

Fig. 3 — Sceptres du type B : 1, Sălcuța (d'après Berciu 1954) ; 2, Fedeleșeni (*ibidem*) ; 3, Casimcea (d'après Popescu 1940) ; 4, Fitionești (d'après Harțuchi, Bobi 1981).

Fig. 4 — Sceptres du type B : 1, Suvorovo (d'après Danilenko, 1974) ; 2, Rezhevo (d'après Berciu 1962) ; 3, Terekli-Mekteb (d'après Iessen 1952) ; 4, Drama (d'après Ghetov 1980) ; 5, Suvodol (d'après Jovanovic 1979).

Fig. 5 — 1, Suvorovo, tumulus 1 (d'après Häusler 1982) ; 2, sceptre de Berezovskaia GES (d'après Danilenko 1974) ; 3, Arkhara, sépultures 1, 2, 3 du tumulus 27 (d'après Häusler, *op. cit.* ; les modifications apportées dans le contour des fosses nous reviennent) ; 4, Arkhara, vase de la sépulture 2, tumulus 27 (d'après Danilenko, *op. cit.*).

Fig. 6 — Carte de diffusion des sceptres de type A et B : 1, Mogoșești ; 2, „Vaja“—Văleni ; 3—4, Obîrșeni ; 5, Birlălești ; 6, Berezovskaia GES ; 7, Vladikavkaz ; 8, Koufbychev ; 9, Arkhara ; 10, Sălcuța ; 11, Fedeleșeni ; 12, Casimcea ; 13, Fitionești ; 14, Suvorovo ; 15, Terekli-Mekteb ; 16, Rezhevo ; 17, Drama ; 18, Kjulevca ; 19, Suvodol.

LISTA PRESCURTĂRILOR

La acest articol fiind foarte multe prescurtări s-a dat o listă separată, față de cea de la sfîrșitul volumului.

Alekseeva 1976	— I.L. Alekseeva, <i>Materiali</i> , Odesa, 8, 176—186.
Andrieșescu 1929	— I. Andrieșescu, <i>BARSI</i> , 15, 1.
Idem 1939	— I. Andrieșescu, <i>Arta și tehnica grafică</i> , 4—5, 11 și urm.
Berciu 1954	— D. Berciu, <i>SCIV</i> , 5, 3—4, 539—548.
Idem 1961	— D. Berciu, <i>Contribuții la problemele neoliticele în România în lumina noilor cercetări</i> , București.
Idem 1962	— D. Berciu, <i>Dacia</i> , N.S., 6, 397—409.
Berezovskaia 1959	— S. S. Berezovskaia, <i>KSIA</i> , Kiev, 9, 56—60.
Brudiu 1975	— M. Brudiu, <i>SCIVA</i> , 26, 2, 169—179.

- Brudiu, Coman 1979 — M. Brudiu, Gh. Coman, SCIVA, 30, 1, 101—103.
 Comșa 1973 — Eugen Comșa, Balcanica, 3, 59—92.
 Idem 1978 — Eugen Comșa, SCIVA, 29, 3, 353—363.
 Danilenko 1974 — V. N. Danilenko, *Eneolit Ukraini*, Kiev.
 Danilenko, Šmagli 1972 — V. N. Danilenko, M. M. Šmagli, *Archeologija*, Kiev, 6, 3—20.
 Detev 1961 — P. Detev, *Otchestven Glas*, Plovdiv, XII, 18, nr. 5 020.
 Dragomir 1982 a — I. Dragomir, SCIVA, 33, 4, 422—429.
 1982 b — I. Dragomir, *Categoria ceramică de tip C din așezările cucuteniene de la Berești, jud. Galați, comunicare ținută la Colocviul XI, București*.
 Dumitrescu 1931 — Vladimir Dumitrescu, *Buletinul com. mon. Istorie*, fasc. 68, București.
 Dumitrescu 1934 — Vladimir Dumitrescu, *Istros*, 1, 187—200.
 Dumitrescu col. 1954 — Vladimir Dumitrescu și colaboratorii, *Hăbășești*.
 Idem 1955 — Vladimir Dumitrescu, SCIV, 6, 3—4, 925—936.
 Idem 1957 — Vladimir Dumitrescu, *Dacia*, NS, 1, 73—96.
 Idem 1962 — Vladimir Dumitrescu, SCIV, 13, 1, 95—99.
 Idem 1981 — Vladimir Dumitrescu, RRH, 20, 4, 589—597, București.
 Ecsedy 1979 — I. Ecsedy, *The People of the Pit. grave Kurgans in Eastern Hungary*, Budapest.
 Idem 1982 — I. Ecsedy, *Pulpudeva*, 3, Sofia, 119—131.
 Gallus, Horváth 1931 — S. Gallus, T. Horváth, *Diss. Parn. Série 2, nr. 9*.
 Garašanin 1961 — M. V. Garašanin, *Glasnik-Sarajevu*, NS, 15—16.
 Garašanin col. 1971 — M. V. Garašanin, V. Sanev, D. Simoska, B. Kitanovski, *Les civilisations préhistoriques de la Macédoine*, Stip.
 Garašanin, Simoska 1976 — M. V. Garašanin, D. Simoska, *Mac Acta Arch.*, 2, Prilep, 9—41.
 Gimbutas 1966 — M. Gimbutas în *Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago, 459—503.
 Idem 1970 — Marija Gimbutas, *Indo-European and Indo-Europeans*, Philadelphia, 155—197.
 Idem 1974 — Marija Gimbutas, *JIES*, 1/2, 163—214.
 Idem 1978 — Marija Gimbutas, *La Recherche*, 87, 228—235.
 Harțuche 1979 — N. Harțuche, *Necropola de la Brăilița*, rezumatul tezei de doctorat.
 Harțuche, Bobi 1980 — Dr. N. Harțuche, V. Bobi, *Istros*, 1, Brăila, 111—126.
 Häusler 1981 — Alexander Häusler, *Przeglad Arch*, Przeglad, 29, 101—149.
 Idem 1982 — Alexander Häusler, *Pulpudeva*, 3, Plovdiv, 98—118.
 Iessen 1952 — A. A. Iessen, *KS*, 46, 48—59.
 Jovanović 1979 — Borislav Jovanović, *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja*, III, Sarajeva, 381—395.

- Klein 1976 — L. S. Klein, Problemi arheologii Povoljia i priuralia, Kuibîșev, 27—30.
- Lazurcă 1981 — E. Lazurcă, Cercetări arheologice în așezarea neolitică de la Carcaliu, Colocviul X, București.
- Leskov 1967 — A. M. Leskov, Pamjatniki epohi bronzî iuga evropeiskoi ciasti SSSR, Kiev, 7—19.
- Marinescu 1981 — Silvia Marinescu-Bilcu, Tirpești. From Prehistory to History in Eastern Romania, BAR 107, Oxford.
- Markovin 1976 — V. I. Markovin, Mat. po Arheologii severnogo pricermonia, Odesa.
- Merpert 1965 — N. Ia. Merpert, KSIA, 83, 3—8.
- Idem, 1967 — N. Ia. Merpert, Pamiatniki epohi bronzî iuga evropeiskoi ciasti SSSR, Kiev.
- Idem, 1974 — N. Ia. Merpert, *Drevneise skotovodu Volzsko-Uralskogo mezdurecia*. Moskva.
- Morintz 1977 — S. Morintz, Rev. Ist., 30, 8.
- Moșinskaia 1972 — V. I. Moșinskaia, Problemi arheologii i drevnei istorii Ugrov, Moskva, 56—65.
- Nestor 1933 — I. Nestor, 22, BerRGK, Frankfurt/Main.
- Oprîțescu 1976 — Ann Dodd-Oprîțescu, referat pentru teza de doctorat.
- Oprîțescu 1977 — Ann Dodd-Oprîțescu, *Primele elemente „stepice“ în eneoliticul României*, teza de doctorat.
- Petrescu-Dimbovița 1978 — M. Petrescu-Dimbovița, *Scurtă istorie a Daciei preromane*, Iași.
- Popescu 1940 — D. Popescu, Dacia, 7—8, 81—91.
- Sinicyn, Erdniev 1966 — I. V. Sinicyn, U. E. Erdniev, Trudi, Vupusk, 2, Elista.
- Țibeskov 1971 — V. P. Țibeskov, Vostočnaia Evropa v epohu kamnia i bronzu, Moskva.
- Vasiliev, Matveeva 1979 — I. B. Vasilev, G. I. Matveeva, SA, 4, 147—166.